

Ex libris

KÖNYVKRITIKA - EX LIBRIS - LV. évfolyam 33. szám, 2011. augusztus 19.

Paul Valéry azt írta, a modernitás egyetlen produktuma, amellyel szimpatizálni tud, nem más, mint - az antikvitás. A bonmot jól jelzi, hogy a történeti tudat és a „sapere aude” zászlaja alatt felvonuló felvilágosodás fúziója miféle meghasonlott állapothoz vezet: a múlttól menekülünk (mert keserűvé tesz a történelem, mert máshogy akarjuk csinálni), ugyanakkor a múlthoz kényszerűen kapcsolódunk is, ha másért nem, azért, hogy legitimáljuk az elutasítás, a „meghaladás” rítusait. Mára a világvége-prognózisok és apokalipszisburleszkek veszíteni látszanak korszerűségükből. A múlt azonban továbbra is a szellemi katasztrófaturizmus legkedveltebb célállomása, ahová a különböző emlékezetpolitikák folyamatos last minute kedvezményekkel csábítanak. Ennek persze számtalan formája és célja lehet. Az alant tárgyalt könyvek többek közt e kérdések felől kínálják magukat olvasásra.

Gottfried Benn: Esszék, előadások

Benn nemcsak költő, de emellett jelentős esszéista, a kultúra fontos és olykor autoriter gesztusoktól sem visszariadó teoretikusa, továbbá a filozófiai antropológia jeles képviselője volt. A megbízható kiadásban megjelent kötet e tevékenységekbe enged idegborzoló bepillantást.

Rögvest kommentárra szorul, hogy Gottfried Benn - rövid ideig biztosan - elkötelezett náci volt. Nem ritkán fasisztoid elképzelései - mint egyébként számos német értelmiségié - részben abból a történelmi zavartságból táplálkoznak, amelyet a már önmagára is kételkedve tekintő Weimari Köztársaság permanens legitimációs krízise jelentett. Ugyanakkor szövegei, noha hemzsegnek a botrányos fordulatoktól - például amikor „tenyésztésről”, illetve a „fehér emberi agy kialakulásáról” beszél -, mégis feltűnően nélkülözik a militáns felhangokat. Meglepőnek tűnik talán, de Benn nem kirekesztő. Nem kétséges tehát, hogy itt egy komoly gondolkodó szólal meg, még ha ez a gondolkodó - akárcsak elborult pályatársa, Ludwig Klages - éppenséggel perbe is fogta a szellemet, és részben a századfordulós irracionalista életfilozófiák folytatójaként tekintett magára.

Benn szerint az életet nem szellemi, hanem fiziológiai alapokra kell helyezni. Ezért beszél tudat helyett agyagról, ráadásul: „nem anyatejen, hanem alkaloidákon nevelkednek az igazán potens agyak.” (163.) A program világos: le kell számolnunk az „imperatív tervekkel fellépő tudattal”, meg kell haladnunk „az Én és a világ elkülönülését, a skizoid katasztrófát, a Nyugat sorsneurózisát, egyszóval a valóságot.” (161.) Vagyis vissza kell térnünk a dór világhoz, Spárta moráljához, az „életellenes törvényhez”. Borítsa feledés azokat, akik „hús márkával a nadrágzsebükben már felülről néznek Sils Mariára és a Golgotára”, viszont éljenek az expresszionizmus ideggyógyászai, akik „szembeszegezték egzisztenciájukat a pusztulással” (111.). Benn 1933-ban kényszerült az expresszionizmus apológiáját zengeni, amikor az nemhogy nem váltotta be a hozzá fűződő reményeket, vagyis nem vált állami művészetté (ahogyan a futurizmus ezt megtette a fasiszta Itáliában), de addigra már „elfajzottnak” is minősült. Ezt követően a szerző kiábrándultsága csak fokozódik. Ugyanakkor Rilke iránti ellenszenvéből, Goethe és George iránti vonzalmából lenyűgöző kép áll össze: talán soha senki még nem látta ennyire használhatatlannak és jelentősnek a saját kulturális múltját.

A sorvadás látványa fölött érzett mélabúból kihallani a tiltakozás hangjait. Figyelemreméltó, hogy amikor Benn erőteljes (igaz, szélsőségesen anti-intellektualista) gesztusokkal bírálja a „fogalom kataklizmatikus jellegét” (161.), akkor részben megelőlegezi a „fogalom” Adorno által a Negatív dialektikában gyakorolt, baloldali kritikáját. Ez is jelzi, hogy Bennet olvasva a fajbiológiai terminológia és retorika kásahegyén átvergődve egy rendkívül eleven, sokféle és olykor delejes hatású elméleti tevékenységgel találkozhatunk, amely talán éppen azt a provokációt jelentheti a „denaturált európai agyak” (162.) számára, ami alighanem mindenféle öneszmélés alapja.

(Fordította Adamik Lajos, Bendl Júlia, Király Edit, Kurdi Imre, Kijarat Kiadó, Budapest, 2011. 236 oldal, 2700 Ft)

Slavoj Žižek: A törékeny abszolútum

Dosztojevszkij - így Pilinszky - vállalta a világ abszurditását, és ez progresszívebb lépés volt, mintha felháborodásában pusztán elutasította volna azt. Žižek hasonló gesztusra szánja el magát: környezetének szellemi és materiális lepusztultságát látva a régi keresztény ortodoxia felé igyekszik orientálódni. Vállalkozását a jelen fölötti mélységes csalódás rokonítja Benn anakronisztikus vízióival. Amíg azonban Benn egyfajta szellemi kőkorszakot talál megfelelőnek az elsatnyult modern ember számára, addig ő úgy véli, hogy a tradicionális monoteizmus jelenti azt a szellemi potenciált, amelyhez vissza kell nyúlnunk. Žižek persze nem az ismerős egyházi dogmák urbanizálását kínálja számunkra, sokkal inkább eltérő társadalomtudományos generálemléletek újbóli dinamizálására és fúziójára törekszik. Röviden: számára az elmúlt kétezer év legfontosabb szerzői Pál apostol, Karl Marx, Jacques Lacan és Alfred Hitchcock. A szlovén gondolkodó világos, mégsem didaktikus stílusban ötvözi egymással a nem ritkán bombasztikusan előadott, ámde releváns problémákat a társalgási humorral és a joviális hangulatú politikai inkorrektességgel. A kötet 2008-ban írt előszava például azt a franciaországi törvénytervezetet tárgyalja, amely megtiltaná a muzulmán nőknek a hagyományos fátyolviselést. A fátyol értelme egyfajta tiltás, a női arc láthatóságának tiltása: itt tehát a tiltás tiltásával van dolgunk. Ezzel kapcsolatban Žižek gondolatébresztően fejti ki „az iszlám rejtett és elfojtott feminizmusáról" (!) alkotott nézeteit. A jugoszláv háborút illető NATO-kritikus gondolatmenetek hasonló logikába illeszkednek: konzervatív álláspontja a globálkapitalista liberalizmus mindent egyneműsítő, minden különbséget, és ezzel minden identitást is kioltó gyakorlatának bírálataból táplálkozik.

Žižek ítéletei néhol kissé sommásak, és például a páli teológia értelmezése erőteljesen kötődik Taubes, Agamben és Badiou elemzéseéhez, viszont érdeme, hogy számos esetben valóban megvilágító és inspiratív példákkal él. Találkozunk néhány üresjáratral is, például amikor Krisztus kereszthalálának és az Abszolútum törékeny mivoltának elemzése arra a frázisra fut ki, hogy „mondjuk egy gyönyörű nő szelíd mosolya" (223.) földöntúli tapasztalatokkal gazdagítja a nagytökével folytatott harcban elárvult szerencsétleneket. Annál üdítőbb viszont, hogy Žižek eltérő regisztereken megszólaló műve másutt nem csak releváns, de valódi mélységgel rendelkező és vitára ingerlő ötleteket termel. Így például: „Újra szemközt találjuk magunkat a viktimizáció paradoxonával: jó dolog segíteni a Másikat, de csak ha az áldozat marad" (100.). E gondolat az altruizmus és pacifizmus csapdáira tereli a figyelmet - a számtalan žižeki felvetés egyike ez, amelyeket érdemes fontolóra vennünk a vallás és politika viszonyának értelmezésekor.

(Fordította Hogyinszki Éva, Molnár D. Tamás, Typotext Kiadó, Budapest, 2011. 324 oldal, 3200 Ft)

Miklós Tamás: Hideg démon

Kísérletek a tudás domesztikálására

Benn paranoid biofiziológiája és Žižek kényszeres obszcenitása után a „hideg démon" (Nietzsche) pillantása valóban hűsítő lehet a szélsőségekben megfáradt elme számára. A kötet írásait a józanság vágya motiválja: a szövegek rendet szeretnének teremteni ott, ahol egyfelől látszólagos naivitás és idealizmus, illetve diszkreditálódott utópikus tervek, másfelől ijesztő kiábrándultság és néhol az arroganciáig elmenően kritikus és „szkeptikus" projektek feszülnek egymásnak.

A szerző célja - egy mélyen és elkötelezetten kantiánus gesztussal - éppen arra irányul, hogy a különféle, első pillantásra teljességgel ellentétes törekvések közös gyökerét kitapintsa. Ez a közös gyökér a felvilágosodás: „A történelemfilozófia a felvilágosodás önreflexiója" (17.), és pontosan ez az, ami összekapcsolja egymással Rousseau-t és a német idealizmus gondolkodóit a XX. századi kritikusokkal: valójában nem csak a későbbi szerzők, de már az elődök is a „felvilágosodás felvilágosításán" munkálkodtak.

A történelemfilozófia lehetőségének állítása olyasmi, amiről az individuális szabadságot és ésszerűséget evidenciaként tételező filozófiák semmilyen áron sem mondhatnak le. E szerzők persze mindent megtesznek azért, hogy kimentsék magukat. Rousseau leszögezi: „kezdjük azzal, hogy félretesszük a

tényeket", Kant szomorúan vall a „gyermekes gonoszságból és rombolási vágyból" összeszótt történelem borzalmairól, Hegel pedig egy elejtett megjegyzésben lakonikusan vallja meg, hogy „a történelem könyvében a boldogság lapjai üresen állnak".

Mindezek után hogyan sikerül ebből a nyomorúságból összerakni az egyetemes történelem eszméjét, ergo az üdvtörténet szekularizált változatát (Löwith)? Sehogy - de nem ez a lényeg. A lényeg a szándék: valami, amit a filozófia el akar gondolni, és amire törekszik. Az igazi kérdés arra vonatkozik, miként és hogyan lépi át a filozófia a deskripció határát a normatíva irányába. Ez foglalkoztatja Nietzschét és Walter Benjamint is - az ő történelemfilozófiájukban az „egyetemes történelem" eszméje már eltűnik, de helyét nem a szkepszis, hanem a mindenkori emberi élet történetisége és a múlthoz való eredeti és eleven viszony foglalja el. Ebből a viszonyból aztán szintén nincs kibúvó. De megpróbálhatjuk „sajátunkká interpretálni" (Benjamin) a múlt elidegenedett darabjait, és ezáltal egyrészt, ha minden jól alakul, megmentjük a régit a pusztulástól, másrészt a jelent is élethez méltó helyre varázsoljuk.

A kétségbeesés és a démon hideg depressziójának mélyén tehát megejtő, és, ami még fontosabb, tanulságokkal is szolgáló minimáloptimizmus rejlik: még az is dönthet arról, hogy merre lépjen, aki kényszerzubbonyt visel, és a „Szabadság" feliratú, filozófiai szakkönyvekkel jócskán túlszűfolt fegyházban tölti komor hétköznapjait.

(Kalligram Kiadó, Pozsony, 2011. 464 oldal, 2990 Ft)

Zombory Máté: Az emlékezés térképei

Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után

Az eddigiek után ez a könyv visszahozza az olvasót a földre - mégpedig szó szerint, ugyanis a térkép-probléma a múlthoz való viszony újszerű elemzésének lehetőségét nyújtja. A nacionalizmus kutatásának és elemzésének érdekében a szerző az institucionalizált emlékezésnek ezúttal nem az időbeli, hanem a térbeli aspektusát tárgyalja: ennek során kiderül, hogy egy nemzet térbeli létezése, a nemzet állandóságának hipotézise ellenére, folyamatos alakulásokon megy keresztül. Persze nem annak a nyilvánvaló ténynek a regisztrálásáról van szó, hogy az országhatárok változhatnak és a háborúkat követően változtak is, hanem arról, hogy ezek a dinamikák konstruktívan is a nemzeti identitás, illetve önértelmezés részévé válnak. Ezt világítja meg például a „haza" és „otthon" közötti finom különbségtétel, és ebben az összefüggésben értelmezhető a szülői házban berendezett múzeum sajátos jelensége is. Az üldöztetésekből és kitelepítésekből eredő szerteágazó jelenségek elemzésével a szerző meggyőzően képes tematizálni a nacionalizmus-probléma tágabban vett értelmezési kereteit is. Ennyiben eleget tesz a saját maga által támasztott módszertani követelménynek: a nacionalizmus konstruktivista kritikája nem elégedhet meg annak megállapításával, hogy a mindenkori „nemzet" valójában nem adottság, hanem történetileg szituált és meghatározott elképzelés (illetve ideológia). Ezen a trivialitáson túllépve a nacionalizmus kritikájának igazi feladata a nemzetfogalom működésének megértése és feltérképezése. E tekintetben talán az esettanulmányok a leginkább figyelemreméltóak, és amelyek a művet a társadalomtörténész szakmán kívüliek számára is feltétlenül érdekessé teszik. Ezek során a különféle hiányokból és traumákból - lásd: „Az otthon mint a hiány helye" (172.) fordulatot - szerveződő identitások olykor megrázó tablóképeivel van dolgunk. Külön említést érdemel, hogy a hazátlanság főként olyan változatairól olvasunk - amilyen például „a magyarországi sváb kultúra semmivé válása" (163.) -, amelyek egyébként alig kapnak publicitást. Az életutak szerző általi tömör felidézése és az eredeti interjúrésztetek, illetve azok világos kommentára együttesen teszik megtapasztalhatóvá azt, hogy - visszautalva Rousseau-ra - talán mégsem szabad, semmilyen áron, elhamarkodottan „félretenni a tényeket". Mert itt, ha megengedhető a patetikus szóhasználat, a valóságról van szó, vagy inkább a valóság iránti nosztalgjáról - ahogyan az egyik interjúalany, a felvidéki Kálmán felidézi a magyar határtól öt kilométerre töltött gyermekkorát: „Valahogyan Magyarország a gyerekkori emlékemben olyan volt, mint egy álom, vagy egy... egy elérhetetlen, de mégis létező valóság." (243.)

(L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 308 oldal, 2900 Ft)